

Документи і матеріали. Свідчення / Упорядник М. Булда. – Чорнухи; К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – 480 с. 7. Див., наприклад: Кушніренко І., Жилінський В. Голод і репресії на Гуляйпільщині. Історико-документальне дослідження: Дніпровський металург. – Запоріжжя, 2008. – 284 с. Без права забуття. Книга Пам'яті жертв Голодомору та політичних репересій в Летичівському районі / Упорядник Борис Владіміров. – Вінниця, 2008. 8. Ми пам'ятаємо...Світ визнає. Спогади очевидців Голодомору 1932–1933 років. – Рівне: ВАТ “Рівненська друкарня”, 2008. – 228 с.

УДК 930.1:94(477)

С.В. Колюхов

Національний університет “Львівська політехніка”

ДО ПРОБЛЕМИ ТРАКТУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО ОПОРУ УКРАЇНЦІВ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

© Колюхов С. В., 2014

Проаналізовано відомі праці сучасних істориків та розглянуто позиції авторів щодо опору українців окупаційним режимам у роки Другої світової війни. Відзначені основні проблеми, що впливали на трактування національно-визвольного опору українців у роки Другої світової війни. Окреслено напрямки національно-визвольного опору.

Ключові слова: історіографія, національно-визвольний опір, Організація українських націоналістів.

The suggested scientific survey proves that even today among scholars and historians there is certain disagreement in evaluating Ukrainian resistance to the occupation regime during the Second World War. This conclusion is based on the analyzed works by modern historians.

In Soviet times, historians actively covering events of war drew attention to the tactics and strategy, to the heroism of the people who survived the war, to the crimes of German occupants (nazis). The historiography of the period of the soviet times is full of studies of the role and experience of the communist party in the struggle for the victory over the enemy. The participation of OUN and UPA in the operations is not meant in this literature at all. At the same time, the Soviet Army's errors were ignored, the repressive and punitive system of Soviet authorities was not taken into consideration, the participation in Second World War of UPA and OUN in the Second World War was considered only in negative terms.

Among the important peculiarities of the current historiography there is promotion and democratization of researching the events of the Second World War, diversification and expansion of their subjects. Thorough disclosure of the causes and peculiarities of resistance of Ukrainians to the occupation regime is one of the main directions of modern historical research.

In modern historiography, this problem is of great importance. The works of K. Kondratyuk, O. Sukhyi, V. Stetskevych, I. Patyrylyak, V. Vyatrovych, W. Kosyk, W. Shaykan, M. Lytvyn, M. Koval and other historians formed historiographical tradition of researching this important and relevant scientific and political problem. The researchers have put in scientific use a considerable amount of little-known and unknown documents from national and foreign archives.. Some scientists exploring areas of national liberation resistance in the years of 1939-1945 are focusing on the fight of UPA against the Soviet totalitarian regime. Other researchers are focused on Ukrainian-Polish confrontation, the third ones are observing the opposition to the German occupation regime.

In all the analyzed works the opinion is stated that the Ukrainian nationalist resistance during the Second World War was very powerful. Its task of it was to defend the interests of its nation.

It is encouraging that in the analyzed Polish history works the facts are presented objectively and unbiased. The authors try to present a clear and accessible the material on the events of the past in a clear and accessible way, and in this context they offer the information about the Ukrainian nationalist resistance during the Second World War.

Key words: historiography, nationalist resistance, the Organization of Ukrainian Nationalists.

До сьогодні в українському суспільстві по-різному оцінюють події Другої світової війни. Нерідко можемо чути словесні напади на учасників українського Руху опору. Зрештою неоднозначна оцінка опору українців окупаційним режимам простежується й в історіографії. З огляду на це важливо проаналізувати відомі вже дослідження, присвячені означеній тематиці, необхідно з'ясувати, на основі яких джерел історики робили свої висновки, чи враховували свідчення очевидців подій, чи звертали увагу на документи політичних та військових організацій, які перебували на взаємопротилежних позиціях. **Актуальність** дослідження підсилюється й політичною гостротою: досі помітне різне ставлення до живих учасників бойових дій Другої світової війни, які були розділені ідеологічними та військово-політичними бар'єрами. На різних рівнях відбуваються дискусії стосовно визнання ОУН і УПА воюючою стороною в роки Другої світової війни, стосовно надання їм юридичного статусу учасників національно-визвольної боротьби, стосовно загальної оцінки опору українців окупаційним режимам. Сьогодні помітні й намагання реабілітувати й героїзувати діяльність ОУН і УПА. Проти цього виступають ветерани радянської армії, яких тривалий час незаперечно вважали героями. Вони стверджують, що оунівці й упівці – злочинці, зрадники народу, фашистські прислужники [1]. Саме така думка простежується й в історичній науковій літературі радянського періоду.

Однак сьогодні історики мають змогу в повному обсязі використовувати архівні документи й матеріали, тому вони з нових позицій розглядають складні процеси, які відбувались у роки Другої світової війни.

Мета дослідження – проаналізувати відомі праці сучасних істориків та визначити їхню позицію щодо опору українців окупаційним режимам в роки Другої світової війни, звернути увагу на аргументованість доказів та зробити висновок про об'єктивність суджень науковців, розкрити тенденції розвитку історіографії щодо питання про національно-визвольний опір українців у роки Другої світової війни.

Зазначимо, що сучасні дослідники беруть до уваги різні розвідки, в яких розглянуто історичні процеси Другої світової війни, й активно аналізують відомі вже напрацювання.

Так, науковець І. Наумова проаналізувала сучасну історіографію, що стосується питань Другої світової війни загалом [2].

В. Старка звернув увагу на окремі проблеми історіографії: простежив, як у науковій літературі трактують терміни “партизанська війна” та “Рух опору” [3].

Основні напрями і концепції української історіографії, що стосується періоду Другої світової війни, виклали у своїй праці К. Кондратюк та О. Сухий [4].

Видатний історик і громадський діяч професор Т. Гунчак окреслив ключові проблеми історіографії, яка стосується не лише періоду Другої світової війни, а й українського визвольного руху (до 1950 року) [5].

Відомі й дослідження історіографії руху опору на території України О. Марушенка, в яких він простежив за формуванням підходів до вивчення вітчизняної історії 1939–1945 рр., наголосив на ґрунтовному розкритті ролі і значення “українського питання” в роки Другої світової війни, визначив його місце в зовнішньополітичних доктринах, стратегіях і політиці провідних зарубіжних країн у цей період новітньої історії [6].

До проблем історії України періоду Другої світової війни звертались історіографи Л. Зашкільняк, О. Оглоблин [7], О. Лисенко [1], В. Стецкевич [8] та інші. Відомі загальнотеоретичні розробки, як-то: відповідні розділи колективної монографії “Україна: Політична історія ХХ – початок ХХІ століття” [9]. 2011 року вийшло друком науково-популярне видання у двох книгах “Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття” [10; 11], в якому висвітлено широке коло питань періоду Другої світової війни.

Зрештою жодне наукове дослідження не обходиться сьогодні без огляду історіографії. Ми ж, розглядаючи історіографічний процес, зауважили, що на різних етапах поступу суспільства різними були й пріоритетні питання історіографії.

Наприклад, у радянські часи історики, активно висвітлюючи події воєнного часу, звертали увагу на тактику та стратегію, на героїзм народу, який вистояв війну, на злочини окупантів-німців. Історіографія періоду радянської доби рясніє дослідженнями ролі та досвіду КПРС у боротьбі за перемогу над ворогом. Про участь у бойових діях ОУН та УПА в цій літературі взагалі не йдеться. У той же час поза увагою були помилки радянської армії, не розглядалась репресивно-каральна система радянської влади, а участь у Другій світовій війні УПА та ОУН розглядалась лише з негативного боку.

Сьогодні, коли з’явилась можливість доступу до засекречених раніше архівних документів і матеріалів, дослідники почали активніше вивчати й причини та особливості опору українців окупаційним режимам. Історики звертають увагу на ширше коло питань та намагаються всебічно розглянути проблему. Демократичні процеси в країні дали можливість вільно вивчати й обговорювати кардинальні ключові проблеми української історії воєнного періоду. Використовуючи велику джерельну базу, дослідники все ж роблять різні висновки про особливості й суть опору окупантам. Ось приклади:

Академік НАН України П. Толочко пише, що частина науковців обслуговує політичну кон’юнктуру, живе за принципом: чого завгодно? А коли “завгодно” говорити, що бандерівці – це герої-визволителі України – і вони це говорять [12]. В наукових публікаціях відомого науковця, вважаємо, відчувається заангажованість мислення, у згаданій же публікації вченого немає глибокого аналізу документів, які підтверджували б його думку.

Своє негативне ставлення до “героїзації” ОУН та УПА висловлює й І. Наумова. Вона стверджує, що в новітніх публікаціях, спрямованих на ОУН та УПА, замовчується проведення терору та воєнних дій проти Червоної армії, радянських партизан, проти мирного польського й українського населення, яке співчувало радянській владі і радянським партизанам, а курс на героїзацію ОУН та УПА підтримують певні політичні сили, представники владних структур, а отже, академічні інститути в галузі історії [2, с. 191]. Але аналізу та обґрунтування цих думок у праці дослідниці не простежується.

На руйнівній для українського народу діяльності УПА, наголошує В. Павлів: “фактом є те, що командування УПА мало символічний вплив на розрізнені партизанські загони, особливо після приходу “червоної армії”. Можна теж припустити, що “в ліс” йшли не лише патріоти-борці за Україну, але й люди, котрим не було місця у цивільному житті при будь-якій владі. Не важко здогадатися, що у серцях якихось повстанців з часом селився страх, бажання вижити будь-якою ціною, чи помститися за загальну поразку або особисту кривду” [13]. Як розуміємо, твердження В. Павліва ґрунтуються переважно на припущеннях та здогадках.

Деякі історики, досліджуючи національно-визвольне спрямування ОУН, ототожнюють його, наприклад, з ідеологією та практикою радянського тоталітаризму 1930 років чи фундаменталістськими релігійними течіями [14, с. 166–167], вважають цю організацію фашистською [15, с. 47]. Однак, як відомо, з початком Другої світової війни, рух українських націоналістів, який передбачав боротьбу за національну незалежність та ліквідацію окупаційного режиму, набув національно-визвольного характеру [15, с. 41].

Відомо чимало наукових розвідок, в яких проаналізовано вороже ставлення ОУН і УПА й населення України взагалі до німецького окупаційного режиму, до радянської влади і до поляків у роки Другої світової війни. У цих дослідженнях наведено відповідні документи, взято до уваги

матеріали газет тогочасного періоду, враховано свідчення очевидців подій. Так, І. Патриляк у книзі “Перемога або смерть: український визвольний рух у 1939–1960 роках” розповідає не тільки про методи боротьби українців з гітлерівською окупацією, а й звертає увагу на довготривалу історію спротиву німецькому окупаційному режимові. Він зазначає: період свідомої співпраці між ОУН і Німеччиною завершився невдовзі після проголошення Акта 30 червня 1941 р. [17, с. 299]; антинімецька активність значно зросла із середини березня 1943 р., коли до лісу дезертирувала частина української допоміжної поліції, внаслідок чого сили ворога були послаблені, що розв’язувало руки повстанцям [17, с. 233]. Під рубрикою “Мовою фактів” історик наводить конкретні приклади протистояння українських націоналістів німецьким окупантам [17, с. 233–292]. На активній боротьбі українських націоналістів проти німецького окупаційного режиму наголошують й інші сучасні історики: О. Денищук [18], В. Косик [19], А. Боляновський [20, с. 175–176], А. Ліпкан [21, с. 21].

Аналізуючи бойові, диверсійні, розвідувальні й контррозвідувальні форми та методи діяльності оунівської підпільної мережі та УПА, історики часто наголошують на проблемі колабораціонізму на українських землях. Так, наприклад, українські науковці М. В. Коваль [22] та О. В. Потильчак [23] з’ясували передумови і причини колабораціонізму на території Радянського Союзу й дослідили його соціальну базу.

Перехід 170 тисяч мешканців України на службу до різного роду німецьких окупаційних структур М. В. Коваль пояснює не лише бажанням отримати особисту вигоду, а й почуттям кривди, отриманої від радянської влади. Науковець стверджує, що до трагедії українського народу долучилася не лише німецька окупація, а й радянська тоталітарна система. Однак М. В. Коваль відкидає твердження про те, що вигнання з України німецьких військ було повторною окупацією Червоною армією [22, с. 310–318].

Матеріали німецьких документів, проаналізовані істориками, дають підстави стверджувати, що ОУН (б) не могла відкинути ідеї Акту 30 червня, бо це означало б відкинення нею своєї революційної традиції, основною метою якої було відновлення незалежної української держави. Бажання незалежності з часом проявлялось все більше і більше, разом з рішучістю звільнитись від німецького впливу [24].

Історик В. Шайкан, досліджуючи колабораціонізм на території рейхскомісаріату “Україна” та військової зони в період Другої світової війни, наголошує, що лише з тактичних міркувань у складних умовах того часу ОУН (б) йшла на співпрацю з Німеччиною. Все ж таки з часом бандерівський рух зайняв радикальну позицію щодо гітлерівців, Червоної армії та польської сторони [25, с. 192].

Із праць сучасних науковців випливає, що стосунки українських націоналістів і Німеччини у роки Другої світової війни зазнавали постійних змін залежно від геополітичної ситуації, однак за будь-яких умов націоналісти намагалися максимально використовувати обставини на користь боротьби за національну ідею: саме задля утвердження самостійної держави лідери ОУН вважали за доцільне й співпрацювати з Німеччиною, й займати вибірково позицію, однак коли обставини вимагали боротьби з німецькими окупантами, УПА вела цю боротьбу безкомпромісно й масштабно. Сучасний український історик О. Денищук підрахував, що УПА та збройні відділи ОУН (б) в 1941–1944 рр. провели 2526 антинімецьких акцій, внаслідок яких загинуло 12427 німців [18, с. 147]. А це означає, що українські націоналісти активно боролися за самостійність України та за звільнення від гітлерівського насилля.

Очевидно, що, опинившись під впливом і натиском різних військово-політичних сил, ОУН (б) і УПА були змушені обороняти українське населення не лише від німецьких окупантів, а також і від польського підпілля та Червоної армії. Сучасні історики проаналізували історичні передумови українсько-польського конфлікту та особливості протистояння на українсько-польському “фронті” в роки Другої світової війни. Цікавими є наукові розвідки І. Ільюшина [26], В. Косика [27], В. В’ятровича [28], І. Патриляка [29] та ін.

І. Патриляк зазначає, що міжетнічний українсько-польський конфлікт у роки Другої світової війни стався внаслідок очевидної німецької провокації [17, с. 397]. Про це йдеться й в одному з

донесень польського підпілля до Лондона: акцію виселення поляків із території Замоїського повіту з метою створити зразкову німецьку колонію “Гімлерштадт”, гестапо здійснювало руками українців і тому “найближчі дні і ночі можуть рясно спливати кров’ю і ясніти загравами пожеж” [30, с. 394].

В. В’ятрович вважає, що для означення українсько-польських стосунків слід уживати слово “війна”, а не “конфлікт”: конфлікт може й не мати таких кривавих форм, яких він набув між українцями й поляками в роки Другої світової війни; головним засобом розв’язання конфлікту не обов’язково є воєнні дії, як це сталося в 1942–1947 рр. [31, с. 31–32].

В. В’ятрович, детально проаналізувавши польські стосунки, зробив висновок про те, що для українців війна з поляками була національно-визвольною, повстанською (тому й головним суб’єктом у ній була Українська повстанська армія) [31, с. 35].

Дослідження В. В’ятровича підтверджують думку іншого дослідника Б. Гудя, який зазначає, що криваве протистояння українців і поляків під час Другої світової війни стало завершальним акордом багатоголового конфлікту, який за багато років трансформувався з етносоціального в етнополітичний [32]. Подібний погляд на українсько-польське протистояння в роки Другої світової війни висловлює й історик О. Стасюк [33]. Загалом же сучасні історики сходяться на думці про те, що виступи ОУН проти Польщі були насамперед виявом антиокупаційної боротьби, а не антипольської.

В історіографії простежуються різні погляди й щодо протистояння УПА та радянської влади. Упродовж багатьох років возвеличувалася боротьба червоних партизан проти німців і націоналістів за відновлення на території СРСР радянської влади, стверджувалися як абсолютно правильні всі дії Червоної армії. Сьогодні ж історики намагаються всебічно розглянути українсько-радянське протистояння в роки Другої світової війни. Наприклад, Ю. Ніколаєць звернув увагу на моральний стан і настрої червоноармійців у роки Другої світової війни, прояви дезертирства й боротьбу з ним детально проаналізував Ю. Ніколаєць [34]. Свої висновки про погіршення морального стану Червоної армії науковець обумовлює, зокрема, впливом її відступу і поразками у прикордонних битвах, психологічним тиском з боку ворога, фізичним виснаженням солдатів та офіцерів унаслідок постійних боїв, помилками вищого керівництва і тоталітарною системою, що сковувала ініціативу, призводила до розгубленості та зволіканням з прийняттям рішень.

Збройне протистояння військ УПА радянському тоталітарному режимові дослідили історики І. Патриляк [17], П. Мірчук [35], М. Литвин, О. Луцький, К. Науменко [36]. Використовуючи багатий фактичний матеріал, вони висвітлили героїзм, самопожертву й незламний національний дух українських підпільних загонів ОУН і УПА, які боролися за незалежну українську державу, а отже, й проти Червоної армії та радянської влади.

О. Стасюк у монографії “Підпільні друкарні ОУН (1941–1953 рр.)” на основі великого масиву джерел дослідила окрім збройного опору, також і діяльність пропагандистської системи опору українських націоналістів; висвітлила систему функціонування підпільних друкарень ОУН на українських землях в умовах нацистської та радянської окупацій [37].

У сучасній українській історіографії також утверджується традиція поділу Руху опору в Україні за національними течіями, хоча формуванню такого підходу заважає відсутність спільної термінології. Так, історики О. Субтельний, Ф. Турченко, Я. Грицак, В. Семененко і Л. Радченко, Л. Кормич і В. Багацький виділяють дві основні політичні течії в Русі опору на території України, одна з яких керувалася радянськими гаслами, а інша – орієнтувалася на створення незалежної України [38–42].

Історики по-різному класифікують Рух опору в роки Другої світової війни. Зокрема В. Косик виділяє “національний” і “радянський” Рух опору [19], а Т. Гунчак – “комуністичний підпільний і партизанський рух”, “польський підпільний і партизанський рух”, “український самостійницький і партизанський рух” [43], В. Трофимович [44], В. Стецкевич [8], І. Муковський та О. Лисенко наголошують на “українському національному Русі опору” [1], М. Коваль вживає термін “український Рух опору” [22]. У сучасних дослідженнях простежується думка про те, що в Русі опору в Україні було дві основні течії: “комуністичний” Рух опору та “український” Рух опору [19, с. 151].

Наші спостереження свідчать, що сучасні історики намагаються об'єктивно оцінювати радянсько-українське протистояння у роки Другої світової війни. Зібрані й проаналізовані документи, свідчення очевидців дають їм право робити висновок про те, що оунівці прагнули відвоювати в окупантів рідні землі, натомість червоні партизани та Червона армія боролися проти німців і українських націоналістів, бо хотіли відновити радянську владу. Через ці відмінності двом сторонам було надзвичайно складно знайти порозуміння навіть у можливій спільній боротьбі проти гітлерівців. Історик І. Патриляк наводить текст листівки, яку розповсюджували українські націоналісти: “Український народе! Тікають з України німецько-гітлерівські окупанти. На їх місце приходять такі ж самі сталінсько-більшовицькі загарбники. Зі зміною окупанта в Україні нічого не змінилося” [17, с. 412].

Ця листівка є підтвердженням того, що націоналістам важливо було захистити рідні землі від будь-чийого посягання на них. Розбіжності ж у трактуванні національно-визвольного опору українців у роки Другої світової війни пояснюємо тим, що й самі документи, на основі яких зроблено висновки, не завжди можна назвати об'єктивними чи неупередженими, адже ці документи часто національно упереджені та подають лише один погляд на події.

Проаналізовані праці сучасних істориків, які досліджували події Другої світової війни, дають змогу стверджувати, що, протистоячи полякам, німцям, радянській владі, українські націоналісти на перше місце ставили національну ідею.

1. Лисенко О. Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті // *Український історичний журнал*. – 2004. – №5. – С.3–15.
2. Наумова І. Друга світова війна в історичній та національній пам'яті: історіографічний аспект / Ірина Наумова // – К.: ВІР УАН, 2012, Вип. 67 (№12) – С. 191.
3. Старка В. Рух опору на території Східної Галичини в роки Другої світової війни: вибрані проблеми історіографії / Володимир Старка // *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. – Вип. 9: *Україна-Європа-Світ: творимо історію разом. Присвячується Євро-2012*. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. – С. 297–305.
4. Кондратюк К. Сухий О. Сучасна національна історіографія новітньої історії України (1994–2009 рр.) / Костянтин Кондратюк, Олексій Сухий // – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2010. – 262с.
5. Гунчак Т. Ключові проблеми історіографії Другої світової війни. / Тарас Гунчак // – УВС ім. Ю. Липи. – К., 2011 – 225 с.
6. Марущенко О. Основні тенденції сучасної вітчизняної історіографії Другої світової війни / Олександр Марущенко // *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття*. – Т.1. – К. 2010. – С. 83–142.
7. Оглоблин О. Українська історіографія 1917–1956 / Олександр Оглоблин // – К.: КНУ ім. Т. Шевченка, Державний комітет архівів України, 2003. – 250 с.
8. Стецкевич В. Історія України в роки війни 94–1945 рр.: теоретичний контекст осмислення (деякі аспекти проблеми) // *Сторінки воєнної історії України / Відп. Редактор В. А. Смолій. НАН України. Ін-т історії України. / Віталій Стецкевич* // – К., 2002. – Вип. 6. – с. 25-31.
9. Україна: Політична історія ХХ – початок ХХІ століття. – К.: Парламентське видавництво, 2007. – 1023 с.
10. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси / Ред. кол. В. А. Смолій (голова колегії), Г. В. Боряк, Ю. А. Левенець, В. М. Литвин, О. Є. Лисенко (відп. ред.), О. С. Онищенко, О. П. Реснт, П. Т. Тронько; Рецензенти: О. С. Рубльов, В. Ф. Шевченко. НАН України, Інститут історії України. – К.: НВП “Вид-во “Наукова думка, НАН України”, 2011. – Кн. 1. – 735 с.
11. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси / Ред. кол. В. А. Смолій (голова колегії), Г. В. Боряк, Ю. А. Левенець, В. М. Литвин, О. Є. Лисенко (відп. ред.), О. С. Онищенко, О. П. Реснт, П. Т. Тронько; Рецензенти: О. С. Рубльов, В. Ф. Шевченко. НАН України, Інститут історії України. – К.: НВП “Вид-во “Наукова думка, НАН України”, 2011. – Кн. 2. – 943 с.
12. Толочко П. Історію пытаються подменити міфами / Петро Толочко // *Донецький краєж*. – 2006. – 13–19 жовтня. – с. 7.
13. Взято з www.kryjivka.com.ua/presa/51.html станом на 16.09.2013.
14. Козут З. – Химка І. Україністи і Бандера: розбіжні погляди / Зенон Козут // *Критика*. – 2010. – Ч. 3–4. – С. 165–174.
15. Касьянов Г. Ідеологія ОУН: Історико-ретроспективний аналіз / Георгій Касьянов // *Український історичний журнал*. – 2004. – №1. – С. 29–42.
16. Зайцев О. Ю. ОУН і

авторитарно-національні рухи міжвоєнної Європи / Олександр Зайцев // Український історичний журнал. – 2012. – №1. – С. 89–101. 17. Патриляк І. “Перемога або смерть: український визвольний рух у 1939–1960 рр. / Іван Патриляк // Центр досліджень визвольного руху. – Львів: Часопис, 2012. – 512 с. 18. Денищук О. С. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. Хронологія подій У 2-х томах. Т. 1. / Олександр Денищук // Волинь. – Рівне: ППДМ. 2008. – 448 с. 19. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. / Володимир Косик // – Львів; Париж; Нью-Йорк: Наукове т-во ім. Шевченка у Львові, 1993. – 658 с. 20. Боротьба УПА проти нацистського окупаційного режиму // Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів / Голова ред. колегії Я. Ісаєвич, відп.ред. Ю. Сливка (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, ч. 11 / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України). – Львів, 2004. – С.164–184. 21. Ліпкан А. Боротьба УПА з німецьким окупаційним режимом / Андрій Ліпкан // Воєнна історія. – 2002. – №5–6. – С. 51–63. 22. Коваль М. Україна в Другій світовій і Великій вітчизняній війнах (1939-1945 рр.) / Михайло Коваль // Україна крізь віки. – К., 1999. – Т. 12. – 336 с. 23. Потильчак О. Ставлення населення України до німецьких військовополонених (1941–1945 рр.) / Олександр Потильчак // Історичний журнал. – 2004. – № 6–7. – С. 42–47. 24. Косик В. Україна під час другої світової війни 1939–1945. / Володимир Косик // – Київ; Париж; Нью-Йорк; Торонто, 1992. – 729 с. 25. Шайкан В. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату “Україна” та військові зони в період Другої світової війни / Валентина Шайкан //; НАН України, Ін-т історії України. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – 468 с. 26. Ільющин І. Бойові дії ОУН і УПА на антипольському фронті / Ігор Ільющин // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. – К.: Наук. думка, 2005. – С. 233–247. 27. Косик В. Польсько-українська трагедія під час Другої світової війни (1942–1944) / Володимир Косик // Український визвольний рух. – № 2. – Львів, 2003. – Вип. 2 – с. 94–107. 28. В'ятрович В. М. Друга польсько-українська війна. 1942–1947 / Володимир В'ятрович // – К.: Вид. дім “Кієво-Могилянська академія”. – 288 с. 29. Патриляк І. Україна в Другій світовій війні: Роздуми на тлі ювілею / Іван Патриляк // Визвольний шлях. – 2005. – № 9–10. – С. 174–187. 30. Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945. – Т.2: 1941–1943. – Лондун: Studium Polski Podziemnej, 1973. – 558 s. 31. Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН-УПА: у 2 т. Відп. Ред. та упоряд. В. М. В'ятрович. – Т.1. Війна під час війни. 1942–1947. – Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. – 792 с. 32. Гудь Б. Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів ХІХ – пер. пол. ХХ століття / Богдан Гудь // – Львів, 2006. – 388 с. 33. Стасюк О. Позиція ОУН стосовно українсько-польських взаємин // Україна у Другій світовій війні: українсько-польські стосунки / Олександра Стасюк // – Львів, 2005. – 184 с. 34. Ніколасць Ю. Моральний стан Червоної армії в Україні в перший період війни проти німецько-фашистських загарбників. Дезертирство та боротьба з ним. / Юрій Ніколасць // – К.: ТОВ “Міжнар. фін. агенція”, 1998. – 61 с. 35. Мірчук П. Українська повстанська армія 1942–1952 / Петро Мірчук // – Мюнхен: Цицерон, 1953. – 319 с. 36. Литвин М.Р., Луцький О. І., Науменко К. Є. 1939. Західні землі України. / Микола Литвин, Олександр Луцький, Кім Науменко// – Львів: Інститут українознавства ім. Крип'якевича НАН України, 1999. – 152 с. 37. Стасюк О.Й. Підпільні друкарні ОУН (1941–1953 рр.) / Олександра Стасюк. – Львів, 2011. – 296 с. 38. Субтельний О. Україна: історія. / Орест Субтельний // – К.: Либідь, 1991. – 510 с. 39. Турченко Ф. Г. Новітня історія України в 2-х ч. – Ч.1. / Федір Турченко // – К., 1994. – 384 с. 40. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ–ХХ століття. / Ярослав Грицак // – К., 1996. – С. 241–249. 41. Семенов В. И., Радченко Л. А. История Украины. Изд. 2-е, испр. и доп. / Валерій Семенов, Людмила Радченко // – Харків, 1999. – 400 с. 42. Кормич Л. І., Багацький В. В. Історія України від найдавніших часів до 2000 року / Людмила Кормич, Володимир Багацький // – Харків, 2000. – 407 с. 43. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття. / Тарас Гунчак // – К.: Либідь, 1993. – 287 с. 44. Трофимович В. Україна в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.) / Володимир Трофимович // – Львів, 1995. – 178 с.